

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
BÖLÜMÜ**

mm

**Prof. Dr. Mine MENGİ Adına
TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU (20-22 Ekim 2011)
BİLDİRİLERİ**

ADANA-2012

ARAP ve FARS ŞİİRİ BAĞLAMINDA GAZEL TÜRÜNDE GAZEL NAZİM ŞEKLİNE GEÇİŞ

Yrd. Doç. Dr. Sadık ARMUTLU
İnönü Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
sadikarmutlu@windowslive.com

ÖZET: Gazel, ilk önce Cahiliye kasidelerinde şairler tarafından söylendi. Bu duygular birkaç beyit içerisinde ifade edildi. Daha sonra Emevîler döneminde tür boyutuna ulaştı ve kasidenin tamamını kapsadı. Büyük bir gelişme gösteren gazel, Emevîler zamanında Hadarî ve Uzrî olmak üzere iki kısma ayrıldı. Gazel, Abbasi edebiyatında kemal noktasına ulaşarak, büyük şairlerin elinde olgunlaştı. İçerik olarak da çeşitlendi. Gazel, Abbasi edebiyatındaki özellikleriyle de Fars şiirine taşındı. İlk dönemlerden 12. yüzyıla kadar kasidenin başlangıç bölümünde yer aldı ve “tegazzül” olarak adlandırıldı. Senâ’î-yi Gaznevî ile 12. yüzyılda tür boyutundan, nazım şekli boyutuna ulaştı. Böylece gazel, bir nazım şekli olarak Fars şiirindeki yerini almış olur.

Anahtar Kelimeler: Gazel, Aşk, Emevîler, Abbasi Edebiyatı, Fars Şiiri.

ABSTRACT: Ghazal was first said in ignorant (Cahili) eulogy by poets. These feelings were expressed in several couplets. Then, it reached sort demension and involved all eulogies. In the time of Ummayyads Ghazal showing a gerat improvement was divided into two sections as Hadharî and Uzrî. Ghazal reaching the great point matured in the hands of great poets and also varied in content wiht the features of Abbassid literature it was moved to the Persian poetry as well. It had part in the initial section of eulogy from the earliest times to the 12th century and was called “Tegazzül”, saying Ghazal. In the 12 th century, Ghazal reached verse demension from sort demension in from. Thus, it has taken its place in Persion poetry as a from of verse.

Key Words: Ghazal, Love, Ummayyads, Abbassid Literature, Persian poetry.

1. Cahiliye’de Gazel

Doğu edebiyatlarında aşka ait duyguların dile getirilmesi, Cahiliye dönemine kadar uzanır. Cahiliye döneminde aşk ve sevgiden bahseden şiirler, kasidenin başlangıcında yer almış ve varlığını hep sürdürmüştür. Şair kasidesine başlarken sevgiliye duyulan özlemi dile getirir. Sevgiliyle yaşanmış hatıralara yer veren şair, çöl ve vahalardaki terk edilmiş konak yerleriyle aralarda dağınık vaziyette bulunan isli ocak taşları, küller, su kabı, testi kırığı, çadır ve kazık izleri gibi kalıntıları, aşk ve özlemle yoğrulmuş duygu seli halinde ifade eder. Şair, bunları hatırlayarak ağlar ve ağlatır, tabiat tasvirleri arasında sevgiliden ve onun fiziki güzelliklerinden söz eder. Bu kasidenin girişidir (Elmalı, 2011: 562).

Kasidenin bu giriş kısmı edebi istilâh olarak nesîb (el-Ezherî,1964:14), teşbîb (el-Ezherî,1964: 290) ve gazel olarak isimlendirilmiştir. Nesîb ve teşbîb kelimeleri anlam yönüyle bir kabul edilmiş (el-Cevherî, 1956: 151; İbn Manzûr, 1968: 481) gazel ise nesîb manasına kullanılmıştır (İbn Manzûr,1968: 481; el-Cevherî, 1956: 151). Bundan dolayı bu üç kelime, edebî istilâh olarak eş anlamlı olarak kabul edilmiştir (İbn Reşîk, 1994: 753). Böylece Arap şiirinde gazel oldukça erken bir dönem sayılan Cahiliye devrinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklar da hicri birinci asırda gazel kavramının kullanıldığını söylemişlerdir (el-İsfahanî, 1927:120,149).

Cahiliye şiirinde bu geleneği başlatan kişinin İmru'u'l-Kays (ö.565) olduğu söylenir (İbn Kuteybe, 1966: 128). Sevgilisi Uneyza ile yaşadığı aşkı çekinmeden ifade etmiştir (Zevzeni, 1972: 14). İleride bağımsız gazel türüne yol gösterici bir model olma özelliğini bünyesinde barındıran Cahiliye dönemi gazeli, içerik olarak iki eğilimi bünyesinde barındırır.

Bunlardan biri el-gazelu'l-hissî'dir. Bu gazel, el-gazelu'l-fahîş olarak da adlandırılmıştır. Bu gazelde bedensel aşk dile getirilmiş, kadınlarla yapılan yarenlik ve eğlence ile onlarla yaşanan aşk maceraları anlatılmıştır. Bu konular şairler tarafından son derece açık ve pervasız bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu türün en büyük temsilcisi İmru'u'l-Kays olmuştur. el-A'sa(ö.649),el-Suheyl, Abid b. el-Hassas, Tarafa (ö.560), el-Muhelhil (ö.530), Amr b. Kulsum (ö.584), hissî /fahîş gazelin en güzel örneklerini veren şairler olarak şöhret bulmuşlardır (el-Bekkâr, 1981:47).

Gazel konularından bir diğeri de el-gazelu'l-afif'dir. Bu gazel türünde hissi gazelin aksine kadının ruh ve ahlaki güzelliği, kusursuz davranışları öne çıkmıştır. Sevgililer iffetli oluşlarıyla gazele konu olmuşlardır. Cahiliye şiirinin en güzel örnekleri bu türde söylenen şiirler olarak kabul görmüştür. Bu türde gazel söyleyen pek çok ünlü şair, sevgililerinin isimleriyle tanınmış ve edebiyat tarihine bu yönleriyle geçmişlerdir. el-Murakkeş el-Ekber sevgilisi Esmâ, el-Murakkeş el-Asgar sevgilisi Fatıma, Amr b.Ka'b sevgilisi Akîle, Urve b. Hizâm sevgilisi Afrâ, Alkame b. Abede (ö.597) sevgilisi Hubeyse ile şöhret bulmuş şairlerdir. Antera b. Şaddad (ö.614) affî gazelin en büyük temsilcisi olarak şöhret bulmuş, Able'yle yaşadığı temiz aşk dilden dile dolaşmıştır (el-Bekkâr, 1981: 46-49).

Afif gazel türünün temsilcileri sevgililerinin ruh, iffet, ahlak gibi manevî yönlerini tasvir edip onların güzelliklerinden ve bedensel yönlerinden bahsederken somut ifadeler kullanmışlar, yalın ve iffetli bir söylem kullanmışlardır (el-Bekkâr, 1981:45-46).

Cahiliye şairleri gazellerini ilk önce yüksek sesle okuyup inşâd ederlerdi. Daha sonra söyledikleri gazelleri melodik bir sesle yani teganni ile okumaya başladılar ki buna gına denilirdi (Kılıçlı,1993:4,6). Böylece gazel ile gına iribatlandırılarak kopmaz bir bağ ile bağlandırıldı. Artık gazel, inşâdın yanında makam/ tegannî ile söylenmeye başladı. el-Muhelhil, es-Suleyk, Alkame b. Abede gazellerini teganni ile okumuşlardır (el-İsfahanî,1927: 51; Şevkî Dayf, ts:42,43).

2.Gazel: Sadru'l-İslam Dönemi

Cahiliye döneminde oldukça rağbet gören şiirin İslami dönemde zayıflayıp duraklamasından (Sancak, 1993: 82) gazel de payına düşeni almıştır. İslami dönemde

dini konuların öne çıkması, şairlerin kadınlara ait düşüncelerini söylemekten çekinmeleri, cezalandırılma korkusu şiirlerin zayıfladığı gibi azalmasına sebep olmuştur (ed-Dahhân, ts:32). Cahiliyede öne çıkan övme ve övülmeye rağbet etmeyen İslami dönem şairleri, buna paralel olarak gazel de rağbet etmediler, önemsemедiler, gazel söylemeye yönelmediler (Faysâl, 1986: 230-232). Bu, İslami dönemde gazel olmadığı, kadın ve sevgili tasvirlerinin bulunmadığı anlamına gelmez. Az da olsa gazel varlığını bu dönemde de devam ettirmiştir.

Sadru'l-İslam döneminde şairlerin söyledikleri gazel şiirleri Cahiliye dönemi gazelinin benzeri ve devamı durumundadır. Hassân b. Sâbit (ö.674), Ka'b b. Zuheyr (ö.662)'e ait gazel şiirleri Cahiliye dönemi gazel anlayışının bir yansımasıdır (Demirayak, 2009: 124). Bu şairler gazel şiirlerini kasidenin başlangıcında söylemişlerdir. Sadru'l-İslam dönemi şairlerin gazelleri hissi, duygusal olup, gazellerin içinde geçen kadın isimleri de birer sembol olmaktan ileri gidememiştir (Derviş, ts: 270-271).

Ka'b b. Zuheyr'in peygamber övgüsü hakkında yazdığı kaside, Sadru'l -İslam döneminin en güzel aşk konulu örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kasidesine uzun bir gazelle başlayan Ka'b burada Su'âd'ı en ince ayrıntılarına kadar tasvir etmiştir. Şiiri beğenen Peygamber, hırcasını çıkarıp Ka'b'ın omuzlarına attığı için kaside Kasidetu'l-Burde olarak şöhret bulmuş, fakat Bânet Su'âd adıyla tanınmıştır (Demirayak, 2009:167-181). Peygamber kasidenin hiçbir yönünü tenkit etmemiş, gazel ve gazele ilişkin motifler, bizzat Peygamber tarafından gözardı edilmemiş, beğeni ve hoşgörüsüyle karşılanmıştır (Gündüz, 1998: 35).

3. Tür Olarak Gazelin Ortaya Çıkışı: Emeviler Dönemi

Emeviler dönemi (661-750), siyasi, sosyal ve edebî alanlarda değişimin başlangıcı sayılmıştır. Çöl şehirle birleşmiş, halkın refah seviyesi yükselmiş, buna paralel olarak da eğlence kültürü ve sektörü oluşmuştur. Arap olmayan fakat Müslüman olan diğer topluluklar vasıtasıyla Arap şiirine önceki kültür ve medeniyetlerden yeni mefhumlar girmesiyle de edebi hayatın çehresi değişmeye başlamıştır (Ömer Ferrûh, 1968: 367).

Ortamin elverişli olması kadına yönelik şiirlerin söylenmesinde engelleyici bir durumun olmaması, zevk ve eğlenceye dayalı bir hayatın öne çıkarılması, gazel yazan şairlerle muganniyeler arasındaki sıkı ilişkiler, öte yandan halkın tükenmek bilmeyen bu tür şiir istekleri, şairleri gazel konulu şiirler söylemeye yöneltti. Esasen, medih, hamâse ve hicvin ağır bastığı Cahiliye şiirinin karşısında gazel, daha çok hoşça giden ve konusu aşk olan zaruri bir şiir türü halini almıştı. Cahiliyedeki kasidenin bir parçası olan gazel, Emeviler döneminde müstakil hale gelerek, bu asrın insanların yeni hayat tarzlarına ve duygularına hitabeden bir şiir türü oldu (Kılıçlı, 1993: 97).

Şairler bütün dikkatlerini kadın aşkı anlatan bu yeni türe/ gazele hasrederek eski şiirin diğer türlerine önem vermez oldular. Aşk, kadın ve sevgi konulu gazeller Emevî toplumunun her katmanlarında rağbet gördüğü ve kanıksandığı için toplumun önemli sosyal tabakalarını oluşturan abîdler, zahidler, fakihler, kadılar ve muhaddisler gazel söyleyen gruplara katılarak, gazel söyleme eğilimi içerisindeki yerlerini aldılar (Şevkî Dayf, ts:139-141; el-İsfahanî, 1927:139). Artık kasidede bir-iki beyit içerisinde

dillendirilen ve konusu kadın ve aşk olan şiirler, Emevîler döneminde tür olarak gazel diye adlandırılacak, kasidenin tüm beyitlerinde bu duygular dillendirilecektir. Bu dönem gazelleri üç büyük ekol halinde kendini göstermiştir. Bu ekollerin ilk ikisi ileride Klasik Fars ve Türk edebiyatında yazılacak olan gazelin içeriğini oluşturacaktır.

3. 1. Hadari Gazel

Zemin ve kültürel ortamın bu denli uygun bir duruma gelmesi, ilk olarak Hicaz yöresinde özellikle Mekke ve Medine’de şehir hayatının zevke bağlı maddî aşkı ve duygular dünyasını şuh bir ifade ile tasvir eden, hayatı seven el-gazelu’l-hadarî veya el gazell’l-hissî olarak adlandırılan aşk şiirleri gelişmeye başladı (Furat, 1996:144-150; Filshinsky, 1985: 44-45). Bu gazel türü Hicaz’ın ünlü ve zengin yüksek tabakası arasında yaygınlaştı. Kent yaşamının gereklerine uygun olarak lüks ve bolluk içerisinde aristokrat bir yaşam süren hadarî şairler, yaşama sevincini öne çıkarmış, hayatı güzel yönleriyle görmüşler, yaşamın güzelliklerini betimlemişler ve yaşamı seven aşk şiiri geliştirmişlerdir (Furat, 1996: 145; ed-Dehhân, ts:40-62).

Bu gazel türünde şairler hissettiklerini ve sevgililerini çok açık seçik biçimde betimledikleri için bu gazel el-gazelu’s-sarîh, duygularını rahat ve serbest bir biçimde ifade ettiklerinden dolayı el-gazelu’l-ibâhî, eğlence ve zevke dayalı duygular içerdiği için de mezhebu’l-lezze olarak da isimlendirilmiştir (el-Bustânî, 1989: 284; Şevkî Dayf, ts: 347; Faysal, 1968: 281). Bu türün önde gelen isimleri Ömer b. Ebî Rebî’a (ö.719), el- Ahvas (ö.728), İsmail el- Yemenî, Abdullah Ömer b. el-Arcî (ö.738) gibi ünlü şairlerdir (Furat,1996:145; ed-Dehhân, ts:40,62). Bu şiirin/ gazelin yaratıcısı, en önde gelen ve en tanınmış temsilcisi Ömer olduğu için (Taha Hüseyin, 1952: 127) bu gazel türüne el-gazelu’l- Umerî de denilmiştir (el-Bustânî,1989:284; Faysal,1986: 281).

Ömer b. Ebî Rebî’a, günlük düşünen, günü yaşayan hayatı ve yaşamayı seven, bu felsefeyi gazellerinde işleyen bir şair olarak sevgilinin maddî ve manevî halleri üzerinde yazdığı gazeller, yaptığı benzetmeler, bu benzetmelerde gösterdiği figürler, sunduğu hayal ve imajlar, ortaya koyduğu mazmun ve mefhumlarla bir mektep, bir ekol olmuştur. Kendi çağında ve sonraki çağlarda yaşayan ve gazel yazan şairlere örnek olduğu gibi (Şevkî Dayf, 1960:155); Abbasî, Fars ve Türk edebiyatlarında konusu “yaşamak, zevk almak, mutlu olmak, kadın ve sevgili” olan klasik gazel geleneğinin yerleşmesine de öncü olmuştur. Ömer’in sadece hadarî gazelin değil, Arap edebiyat tarihinde gazelin öncüsü ve birinci sırada yer alan en büyük temsilcisi olduğu benimsenmiştir (ed-Dehhân, ts:65). Hadarî gazelin konusu, genellikle kendileri ve değişik kadınlar arasında geçen aşk maceralarıdır. Bu gazelerde sevgilinin fiziki görünüşü yanında, onun duygu, düşünce ve davranışları da yer almıştır. Çok sevgili edinme ve bunlardan bahsetme, onlarla yarenlik etme gizli ilişkilerde bulunma, ayrılık v.b. motif ve imajlar hadarî gazelin konularındandır. Bu şiirde aşk ve sevdâ önemli bir tema idi (Brockelmann, 1983:196-197; Gibb, 1963:200-201; ed-Dehhân, ts: 62-65).

3. 2. Uzrî Gazel

Hicaz bölgesinde şehir hayatının zevke bağlı aşk duyguları kent şairleri tarafından terennüm edilirken Arap yarımadasındaki göçebe kabileler arasında da temiz ve ulvî aşk duyguları dile getiriliyordu. Vadi’l- Kura ve Medine arasında yaşayan, nisbesini Benû

Uzra kabilesinden alan ve hadarî gazelin yanında el- gazelu'l- Uzrî diye adlandırılan yeni bir gazel türü gelişir (Ömer Ferrûh, 1968: 367-3268; Filshtinsky, 1985:219).

Hicaz çöllerinde bedevi bir hayat yaşayan bir grup insan, Emevî devletinin bolluk ve rahatlığından yararlanamadıklarından, yoksul bir hayat yaşamaya maruz kalmışlardı. Ruhlarının saf, temiz, iffetli, ağırbaşlı oluşları ve doğal yaşamaları, onları maddeden uzak saf ve temiz bir hayat yaşamaya sürüklemiştir. Bu duygu ve yaşam tarzı Uzrî gazelin oluşmasını sağlamıştır. Bu gazel türü, kalbi saf ve temiz, sevgilerinde samimi ve iffetli olan şairlerde görüldüğü için ve de yukarıda zikredilen özellikleri taşıdıklarından dolayı eş-şu'arâ'u'l-Uzrîyyûn diye adlandırılmıştır (el-Bustânî,1989: 284).

Bu gazel türü, sevgi ateşiyle dağlanan seven bir kalpten bahseder. Çünkü onun kaynağı; karşılıklı sevgi, samimiyet ve vefadır. Bu gazelde, sevgilisinin aşkıyla yanıp kavrulmuş ve bu azap içinde lezzet alan, bu sıkıntıdan hoşlanan, şikâyetçi olmayan şairin yanık bağrından kopup gelen duyguların sesi duyulur (Hassân, 1947:167). Bu gazelde "fenâ'un fi'l-âhar" denilen ve kendisini başkasının hizmetine adanarak onda yok olup kendisini düşünmeme konu edilmiştir. Ölüm ile hayattan, ölüm ile sevgiden çokça bahsetmek de bu gazelde ele alınmış işlenmiştir (et- Tâhîr Lebîb, 1981:73 vd.).

Bu aşk şairleri arasında iki kişi çok ünlü idi. Bunların aşk ilişkileri sadece Arap şiirini değil, aynı zamanda hemen hemen diğer bütün Müslüman halkların şiirini de etkilemiştir. Bu iki şairden biri Uzra kabilesine mensup olan Cemîl b. Ma'mer (ö.701) dir. Bu kabile mensupları için "bir kez sevip, sevdiklerinde ölümler" denildiği rivayet edilir (İbn Kuteybe, 1983: 30-31; ed-Dehhân, ts: 37-38). Cemîl'in şiirleri, sevgilisi Buseyne üzerinedir (Cemîl b. Ma'mer,1966: 61-67-220; İbn Kuteybe,1983: 260-268; Furat, 1996; Gündüz,1998: 76-78).

Diğeri Amir kabilesinden Kays b. Mulevvah (ö.701) dır. Leyla'ya olan tutkusu, kendisinin sağlığını bozmuş ve aklını yitirmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı Arap edebiyatında "Mecnun" lakabıyla tanınmıştır (Yûsuf Halif,1991:180-185). Uzrî şairler, sevgilileriyle birlikte anılmış ve şöhret bulmuşlardır. Urva b. Verd İle Afrâ, Kays b. Zerîh (ö.687) ile Lübna, Kuseyyir ile Azze, Tevbe b. Humeyyir ile Leyla el-ahyeliyye birlikte zikredilmişlerdir (Gündüz, 1998: 73).

4.Gazel Türünün İçerik Olarak Çeşitlenmesi: Abbasiler Dönemi

Emevî devletinin yıkılması ve Abbasî devletinin 750 yılında kurulmasıyla birlikte her alanda olduğu gibi edebî sahada da büyük değişimler başladı. Sosyal ve kültürel yapının değişmesinden edebiyat da nasibini aldı. Şiir, çölden şehre, saharalardan bahçelere ve saraylara, sessiz ve sakin Arap yaşantısından şehrin eğlenceli yaşantısına geçince heterojen ve kozmopolit bir yapıya sahip olan Abbasî toplumunun zevklerini yansıttı. Bu yeni oluşum, şiirin şekil, içerik ve üslubu üzerinde etkisini gösterdi (Bedî Şerîf, 1954: 86; Ömer Ferrûh,1968: 39-45; Savran; 1986: 12).

I. Abbasî asrından (750-847) başlamak üzere, farklı uluslara mensup kadınların varlığı, zevk ve eğlence evlerini dolduran muganniyelerin çokluğu, çeşitli pazarlarda satılan güzel cariyelerin bulunması, insanların kadına ulaşmasını kolaylaştırdı. Çok kolay bir şekilde elde edilen ve birer meta haline gelen kadınlar, ucuz ve basit sevginin yayılmasına ve bu sevginin uzun uzadıya anlatılmasına neden oldu (Şevkî Dayf, 1973:

176; Demirayak, 1998: 92). Sonuçta elit ve aristokrat sınıf arasında yazılan gazel şiirleri, toplumun her katmanlarındaki kadınlara, sevgililere yazılır bir hale geldi. Gerçek anlamdaki aşk ve sevgi anlayışı bozulmuş Ömer b. Ebî Rebî'a'nın başlattığı aşk anlayışı, özünden uzaklaşır kolay ve basit bir hal almıştır (Yılmaz, 1995: 73).

Başta Beşşâr b. Burd (ö.782), Mutî b. İyâs (ö.785) ve Ebu Nuvâs (ö.814) gibi kural tanımayan pek çok gazel şairi, kadını ve birlikte oldukları sevgililerini, ahlak ve dini hiçbir kural tanımadan tasvir ettiler, onların bütün özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ortaya koydular. Gizli ve sır olması gereken her şeyi, ar ve iffet duygusu dışına çıkarak şiirlerinde işlediler (Şevkî Dayf, 1973: 176; el- Hâfâcî, ts:148).

Emevîler döneminde kadına yönelik duygular gazelde dile getirilirken, bu duygular I. Abbasi sırasında şuh bir boyut kazandı. Artık hadarî gazelde kadınlarla yarenlik aşılarak bu dönemde onları arzulamak gazellerin içeriğini oluşturdu. Böylece gazel, şehvet boyutuna ulaştı. Hadarî şairler bu duyguları açık bir şekilde dile getirdiler (Şevkî Dayf, 1973:176; el-Hâfâcî, ts:148). Bu şairler gazellerinde sevgilinin fizikî özelliklerini, güzellik unsurlarını serbestçe dile getirerek, kalıplaşmış klişe kelimelerle ifade ettiler. Bu benzetmeler ileride klasik Fars ve Türk şiirinde şairler tarafından daha da geliştirilerek gazelde kullanılacaktır.

Abbasî döneminde hadarî şairler, Arap şiirinde bir ilki gerçekleştirerek, kadın sevgililer yanında, erkek sevgililer edinerek bunlara gazeller yazdılar. Erkek ve erkek çocuklara gazel anlamını taşıyan ve el-gazel bi'l-gılman veya el-gazel bi'l müzekker olarak adlandırılan bu şiirlerin ilki Hammâd Acred (ö.778) ve Vâlibe b. el Hubâb (ö.786) tarafından yazılmıştır (Ömer Ferrûh, 1968: 79-100; Azîz Fehmî, 1979:287).

Bu dönemde erkek çocuğa aşk şiirleri/ gazelleri nazmeden şairlerin tümü, hem cins sevgililerini kadın sıfatları, imajları ve benzetmeleriyle vafsetmişlerdir (Demirayak, 1998: 94). Öyle ki Ebu Nuvâs, bir erkek çocuğu vaffederken yüzünü dolunaya, gözünü ceylan gözüne, edasını da bir kadın cilvesine benzetmiştir (Ebu Nuvâs, ts: 350). Bu durum ileride gazelde yer alan sevgilinin cinsiyetinin belirsizliğine neden olacaktır.

Beşerî aşk, bütün yönleriyle ele alınıp işlenirken, şairler bu duygunun büyümlü dünyasına kapılarak gazeller terennüm ederken bir kısım şairler de temiz, pak ve iffetli duygularını, platonik bir zevk ve platonik bir bağımlılık içerisinde ifade eden aşk şiirleri yazdılar. Başta Abbâs b. el-Ahnef (ö.807) olmak üzere bazı şairler, Uzrî gazelin temiz, ulvî ve hazin aşk duygularını dile getiren aşk şiirleri söylediler (Ömer Ferrûh, 1968: 367-368; Filstinsky, 1985: 219; Furat, 1996:148).

Uzrî gazel, Emevîler dönemine göre gerilemiş, fazla rağbet görmemiş dar bir coğrafya da az sayıda şairler tarafından işlenmiştir (Şevkî Dayf, 1973:372; Demirayak, 1998: 95). Uzrî gazel şairlerine göre aşk, her şeye hakim olan bir duygu değil, aksine hayatın ta kendisi olarak tanımlanmıştır. Uzrî gazel, aşkın ızdırabı ile yaşayıp, kalplerini aşk ve ayrılık ateşinin yaktığı temiz ve iffetli aşkı dile getiren birkaç samimi âşık şairin gazellerinde az da olsa yaşamaya devam etmiştir (Demirayak, 1998: 85).

5. Yeni Fars Şiirinde Gazel

Horasanda, IX. yüzyılın başlarında bağımsızlık hareketleri ile beraber İran'da Pehlevî dilinin yerini alan "saraya ait, mensup" anlamına gelen Derî Farsçasıyla edebî etkinlikler başlar. Yeni Farsça şiir, şekil ve içerik bakımından hemen, en önemli özelliklerini Abbasî edebiyatından almıştır (Râdûyânî, 1949: 3-45). Kaynakların belirttiğine göre Derî Farsçasıyla kaleme alınan ilk şiirler kaside nazım şekliyle yazılmıştır (Mahcûb, 1345: 8; Safâ, 1371:168). Böylece Cahiliye devri Arap şiirinin tamamen kendine mahsus bir nazım şekli olan kaside, IX. yüzyılın sonlarından itibaren yeni Fars şiirinde de kullanılmaya başlandı. Cahiliye dönemi kasidelerinde olduğu gibi IX. yüzyıldan itibaren Farsça kasidelerin başlangıç bölümlerinde de şairler, aşk, kadın ve sevgiden bahsederek duygularını dile getirdiler.

Cahiliye'de olduğu gibi Fars şiirinde de bu duyguların dile getirilmesi gazel olarak adlandırıldı (İbn Manzûr, ts: 3252-3253; Firuzâbâdî, 1993:1341-1342). Arapça'da kur yapmak gazel söylemek, onun sevgisini kazanmak, kadınlara şiirle duygularını açmak (Sabûr,1384:148) manasına gelen gazelin Fars şiirinde daha ilk dönemlerden itibaren var olduğu (Şemîsa, 1370: 38 vd.) söylenmiş olması kasidenin başındaki şiirlerin mana yönüyle sevgi ve aşk ile ilgili olmasından dolayıdır. Bundan dolayı nesib ve teşbibe "kasidenin başında bulunan gazeldir" denilmiştir (Sabûr,1384:145; Şemîsa, 1370:35-36). Farsça kaynaklarda gazelin yanında bununla-eşdeğer olan ve de aşktan, kadından bahseden şiirler de tegazzül olarak adlandırılmış, bazen ikisi birlikte, bazen de ayrı ayrı kullanılmıştır (Sabûr, 1370: 54-57).

Böylece Fars edebiyatında gazel sözüne daha ilk dönemlerden itibaren rastlanır. Mahmud Verrâk-ı Herevî (ö.895) Hanzala-i Badgîsî (ö.895) ve Firûz-ı Maşrîkî(ö.869)'nın elimiz de bulunan dağınık şiirlerine baktığımızda içerik olarak gazele benzeyen beyitlere rastlanmaktadır (Fesâyî, 1373: 34). Lübâbu'l-elbâb'da ilk dönemden X. yüzyılın sonuna kadar gazel yazmış 31 şairin ismi geçer. Bu şairler Tahirîler (810-872), Saffariler (808-907) ve Samanîler (874-1005) dönemlerinde yaşamıştır (Avfî, 1361: 2-38).

Şüphesiz ki, tezkirelerde ve edebiyat tarihlerinde gazel olarak adlandırılan şiirler, bu gün bilinen gazeller olmayıp, övgü içerikli kasidelerde asıl konuya veya övgüye geçmeden önce yazılan tegazzüler (Mu'temen, 1368: 13) ya da küçük ve hatta övgü kısmı olmayan nesiblerdi (Ateş, 1977: 732). IX. yüzyılın sonundan itibaren yazılan kasidelerin başında aşktan, kadından, sevgiliden bahseden şiirler için gazel ve daha çok tegazzül tabiri kullanılmıştır. Bunlardan bir nazım şekli olan gazel değil gazel içerikli olup, adına gazel ve tegazzül denilen konulardır. Bu konular gazel olarak isimlendirilmiştir (Fesâyî, 1373: 564-565). Bu durum Ferruhî'de (ö.1037) açıkça görülür: "Ey mutrib latif ve gönül okşayan bir gazel oku! Eğer bilmiyorsan (sana) yeni bir gazel söyleyeyim (sen de)dinle"(Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistânî, 1336: 232). Öyle ki, Ferruhî gazel okuyanın bahsetmesi gereken hususları da dile getirir. Bu da gazelin hangi anlamlarda kullanıldığını ve içeriğinin nelerle doldurulacağını gösterir: "Gazel okuyan gazel okuyacağı zaman siyah zülüften övgüyle bahsetmesi, sürmeli gözü de vasfetmesi gerekir" (Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistânî, 1336:222). Yine Ferruhî'nin sözlerinden gazelin amacının sultanların istekleri doğrultusunda onları eğlendirmek veya aşkla ilgili duyguları onların kulaklarına fisildamak (Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistânî, 1336:122)

olduğunu anlıyoruz. Ayrıca Ferruhî'nin gazel sorgusuz sualsiz aşkın sözü ve ifadesidir (Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistânî, 1336: 122) demesi, gazelin bir nazım şekli değil de aşk konusunda söylenen şiirler olduğunu anlıyoruz. Unutulmamalı ki tarihi süreç içerisinde Fars edebiyatında gazelin bir nazım şekli olarak ortaya çıkışı kasideden yavaş yavaş ayrıldıktan sonra ve XII. yüzyılın ortalarından itibaren olacaktır (Ateş, 1977: 732).

Gerek Reşiduddin Vatvat (ö.1177) Hadâ'iku's-Sihr Fi Dakâ'iki's-Şiir adlı eserinde (Vatvat, 1308: 85), gerekse Şemseddin Muhammet b. Kays-i Razî (ö. XIII. yüzyılın ortaları), el-Mu'cem fi Me'âyir-'i Eş'âri'l-Acem isimli eserinde (Şems-i Kays-i Râzî, 1314: 413-415) belagatçı olarak gazelden ayrı bir şekil olarak bahsetmezler. Kaside başlangıcında söylen şiirler olarak görürler.

Bir önemli husus da, Emevîler döneminde müstakil bir tür olarak ortaya çıkan, kasidenin bütün beyitlerinde yer bulan ve Abbasîler döneminde en doruk noktaya çıkan gazel şiirlerini X. ve XI. yüzyıl Farsça şiirlerde görmemiz mümkün değildir. Adı geçen yüzyıllarda yazılan gazel konusu sadece kasidelerin tüm bölümlerinde değil, sadece başlangıcında yer almıştır. Bu da bize Fars şiirinde ilk kasideleri yazan şairlerin cahiliye dönemi kasidelerini kendilerine örnek almış olduklarını gösterir.

Eldeki bilgilere göre Farsça yazılan ilk gazel olarak, önce Şehid-i Belhî'nin (ö.936) sonra da Rûdegî'nin (ö.940) manzumeleri gösterilmiştir (Şemîsâ, 1370: 55; Fesâyî , 1373: 572). İlk gazel olarak gösterilen Şehid-i Belhî'nin 8 beyitlik manzumesinin matla beyiti şudur: “Ben senin canın üzerine: Asla senden vazgeçmedim ve senden başka (bir kimsenin) öğüdünü de dinlemedim diye zor bir yemin (ettim)” (Şîrâzî, 1346: 16; Safâ 1369: 15-17).

Gazelleri beğenilen Şehid-i Belhî'yi şair Ferruhî de emir Muhammed b. Mahmûd b. Sebüktekin hakkında yazdığı bir kasidenin tegazzülünde övmüştür: “Gönlü, zihnî rahatlatmada ve letafette Şehid'in gazelleri gibi; gönül çekmede ve güzellikte Bu Taleb'in teraneleri gibi” (Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistânî, 1336: 5).

Aşağıdaki gazel de Rûdegî'ye aittir. “Ziyet ve süs, senin güzelliğini nasıl da arttırmış. Senin saçının sünbülü, miskin değerini kırmıştır. Gıranit taş binlerce nakış çizen, demir yürekli olan katı gönlüne and içerim ki senden asla iyilik beklemiyorum. Çünkü taş kalplilerden kimse anlayış görmez. Binlerce kez Tanrıyı şefaatçi getireyim, fakat ne fayda sen Tanrıyı da dinlemiyorsun. Eğer Rûdegî'yi köleliğe kabul edersen, köleliğe binlerce Dara'yı değişmem” (Divan-ı Rûdegî-yi Semerkandî, 1373: 8). Rûdegî'nin divanında birkaç gazel daha varsa da yukarıdaki gazelin önemi; gazelde mahlasın bulunması ve mahlasa sahip en eski gazel olmasından dolayıdır (Şemîsâ, 1370: 55).

Gerek kasidenin nesib kısmında görülen, gerekse aşk konusunda yazılan müstakil şiirler olan ve musiki nağmeleriyle de söylenen tegazzüller, Samanilerden sonra yani XI. yüzyılda daha da rağbet görmüştür. Kasidelerin başında güzel tegazzüller söylemek tegazzül ile medih arasındaki bağlantıyı kurmak hususunda kudret ve başarı gösteren şairler Gazneliler döneminde (963-1186) görülmüştür.

6. Tegazzül Asrı: Gazneliler Dönemi

Bu dönemde tegazzül sahasında tanınmış kişi Sultan Mahmud'un en gözde şairi, Ferrûhî-yi Sistanî'dir (ö.1037). Aşıkane duyguların dile getirildiği tegazzüllerde Ferrûhî, güzel ve duygusal manaları icaz sınırına kadar şaşırtıcı bir şekilde getirmiş, sade, olgun, belîğ ve akıcı bir özelliğe sahip sözleri de sehl-i mümteni konumuna ulaştırmıştır (Zerrînkûb,1367:2; Şafak,1352:159-161; Şemîsâ,1374:41). Onun tarzı daha çok Samani dönemi şiirinin özellikle Şehid-i Belhî ve Rûdegî tarzlarının devamı niteliğindedir (Browne, 1924: 124-162; Berthels, 1374:130-133).

Ferrûhî'nin kasidelerinde ileride gazelin temelini oluşturacak sade ve samimi tegazzüller ile mana yönüyle gazeli çağrıştıracak örnekler mevcuttur. Onun tegazzülleri çoğu kez perdesiz bir şekilde söylenmiş en güzel aşk söylemlerinden, perde-birun duygu ve arzularından oluşmuş ve tegazzüllerinde arzu ve isteklerini dışa vurmuş, gönlünün isteklerini ifade etmekten çekinmemiştir (Safa, 1371: 539): "Sevgilinin dudağından iki öpücük istedim. Ona güzellikleri güzel su ile besleyip büyüt dedim. Biriyle yetin, diğeri de alırsan, fitne çıkar. Çünkü oldukça denedik dedi. Benim öpücüğüm ikinci bir hayattır. Şimdiye kadar ikinci hayat kimseye bahşedilmemiştir (Safâ, 1371: 545).

Aşağıdaki tegazzülü de aşk konusunda onun söylediği duygusal ifadelerden sadece birisidir:

"Ben böyle aşığım; buna karşılık sevgili böyle ilgili ise böyle taş yürekli. Ben böyle ilgiliyim, yar ise ilgisiz. Sevgilim bana karşı ilgisizliğini terk etmiyor. Benden bu aşıklık ve ilgilenme yok olmasın diye ayaklarımı yere vurur sızlanırım; çünkü kuşku gibi benden kuşkulandırmakta. Ben dönüp de bir an olsun (bana) bakmayan o kişi için (etrafında) öyle çok dönüp dolaşırım. Ne söyleyeyim; zira benim için, sen can ve gönlüme bedelsin (yerindesin). Ben sürekli o sevgilinin anısına gazel söylerim zira sen sürekli gazelin melodisinin süsleyicisisin" (Dîvân-ı Ferruhî-yi Sistanî, 1336: 443).

XI. yüzyılın tegazzül söyleyen şairlerden biri de Gazne sarayının melikü'ş-şu'arâ'sı ve Fars edebiyatının büyük kaside şairlerinden biri olan Unsurî'dir (ö.1039). Kasidelerine genellikle aşıkane duyguların yer aldığı tegazzüllerle başlayan Unsurî, şiirlerinde nazik ve zarif manaları, ince hayalleri büyük bir başarılarıyla kullanmış, mazmunların bedî'î, teşbihlerin de sade ve aşıkane olmasına önem vermiştir (Browne, 1924: 120 vd.; Rypka, 1956: 174 vd.; Şafak, 1352: 152 vd; Zerrînkûb, 1367: 210).

Kasidelerinin birçoğuna tegazzül ile başlayan şairlerden biri de Menuçihri'dir (ö.1040). Zevk ve eğlenceye düşkün bir şair olarak tanınan Menuçihri, tegazzüllerinde aşk, ayrılıktan şikâyet, sıkıntı, ızdırıp, eziyet v.b. duyguları işlemiştir. İleride bu günkü manada gazelin konusunu oluşturacak olan bu duygular, onun aşağıdaki tegazzülünde görülmektedir:

"Ey sevgili biliyorsun ki gönlüm seni arzu ediyor. Dudağım senin ayağının altındaki toprağa hizmet ediyor. Yaşadığım sürece senin arzunu yerine getirmeye çalışırım. Senin isteğini yerine getiren senden fayda görür. Senin aşkın ve sevgin beni öylesine çıldırttı ki onlar bana ne yaparsa yeridir. Sana eziyet etmem sen cefaya yönelsen de sana kimsenin eziyet etmesine de izin vermem. Tüm benliğim gönlümün peşindedir. Gönül

ise senin arkandan gider. Vücut gönle, gönül de bütününle sana yönelir, meyleder” (Dîvân-ı Menûçihri-yi Damgânî, 1385: 27).

Bu yüzyılın tegazzüllerinde yeni bir güzellik ve sevgili görüntüsü oluşturur. Şairlerin Türk gulamlarının güzelliklerine dair yazdıkları tegazzüllerde “Türk” kavramına bağlı bir sevgili ve güzel insan imajı doğar. X. yüzyılın başlarından itibaren artık şairler; uzun saçlı, alımlı endama sahip, ince belli, yağmacı, öfkeli ve kızgın, hafif çekik ve manalı gözlülere aşık idiler ve tegazzüllerinde onların güzellik ve çekiciliğini vafsettiler. Vefasızlık, her ne kadar bir atasözü haline geldiyse de bu güzellerden vefa bekler oldular. Kaside ve tegazzüllerdeki tasvirler, Halaçlı maşukların, Hıtâlî dilberlerin, Tarazlı ve Yağmalî güzel yüzlülerin vasıflarıyla dolup taşı. Bu gulam ve cariyelere yönelik aşk oyunları ve gönül kaptırmaları da tegazzülü/gazeli içerik olarak zenginleştirdi (Safâ, 1371: 569). Ferrûhî’nin matlası “Ey Türk eğer Türkistan’da senin gibi bir güzel varsa, orada her gün bir bayram ve bir bahar vardır” (Dîvân-ı Ferrûhî-yî Sistânî, 1336: 21-22) diye başlayan tegazzülünde yukarıdaki ifadeleri görmemiz mümkündür. Bu güzel maşuk çok kere genç bir asker yani Türk sipahileri idi (Dîvân-ı Ferrûhî-yî Sistânî, 1336: 353, 357, 380; Şemîsâ, 1370: 44). Bundan dolayı tegazzüllerde yer alan maşuğun sıfatı gerçeği yansıttığından bu şiirlerin realist olduğu ifade edilmiş tegazzüllerde aşkın dış görünüşünün ağır bastığı da belirtilmiştir. Bundan dolayı bu dönemin tegazzüllerinde maşuk, kadın değil erkektir (Şemîsâ, 1370: 44-51).

Bu tür tegazzüllerde gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da maşukun sosyal statüsüdür. Eğer maşuk, köle ve cariyeye ise, bu konum onu şairin veya sahibinin kölesi yapar. Köleler, sahibinin nazını çekiyor, ona katlanıyordu. Parayla satın alınan ve mal hükmünde olan maşuk, görev olarak kendini sahibine/aşığına hizmet etmek ve onun ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef görüyordu. Dolayısıyla kaside tegazzüllerinde işlenen maddi aşktaki maşuk, basit ve adidir. Bu da tegazzül kahramanının âşık olduğunu gösterir. Söz konusu edilen aşkda maddi ve dünyevidir. Bunun için tegazzüller de âşıkta yakınma, sızlanma ve maşukta naz söz konusu değildir. Âşık istediği zaman maşukuna ulaşır, onu öper ve kucağına alır, istemezse onu yanından kovar, kendisine başka bir sevgili de bulur. Dolayısıyla tegazzüllerde kavuşma, mutluluk, sevinç v.b. söz konusudur (Şemîsâ, 1370: 44 vd.).

7. Gazel Nazım Şeklinin Oluşumu: XII. yüzyıl

Gazelin tarihi gelişimi içerisinde XII. yüzyılın ayrı bir yeri vardır. Bu yüzyılın ortalarından itibaren gazel, yavaş yavaş şiirin özel bir türü olmaya başladı ve şairler, divanlarının büyük bir kısmını ona ayırdılar. Gazelin revaç bulmasında çeşitli faktörler etkili olmuştur. Bunların başında tasavvuf gelir. Tasavvuf, bu yüzyılda oldukça rağbet görek, büyük bir ilerleme kaydetti. Buna paralel olarak da dönem şairleri gazel söylemeye yöneldiler. Nitekim hem şairlerin gazel sayısı arttı, hem de şairlerin büyük kısmı kasideden daha çok gazele yöneldiler. Öyle ki, XII. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük şairlerden gazelin gelişmesi ve ilerlemesi noktasında pay sahibi olmayan yok gibiydi. Hakânî, Enverî, Zâhir-i Faryâbî gibi kaside söyleyen usta şairler de gazele yöneldiler (Şemîsâ, 1370: 72-73; Safâ, 1371:357-359).

Gazelin hem tür hem de nazım şekli olarak ortaya çıkışında Senâ’î (ö.1140)’nin yeri oldukça önemlidir. Gerek mana, gerekse şekil yönüyle gazelin oluşumunu eyleme

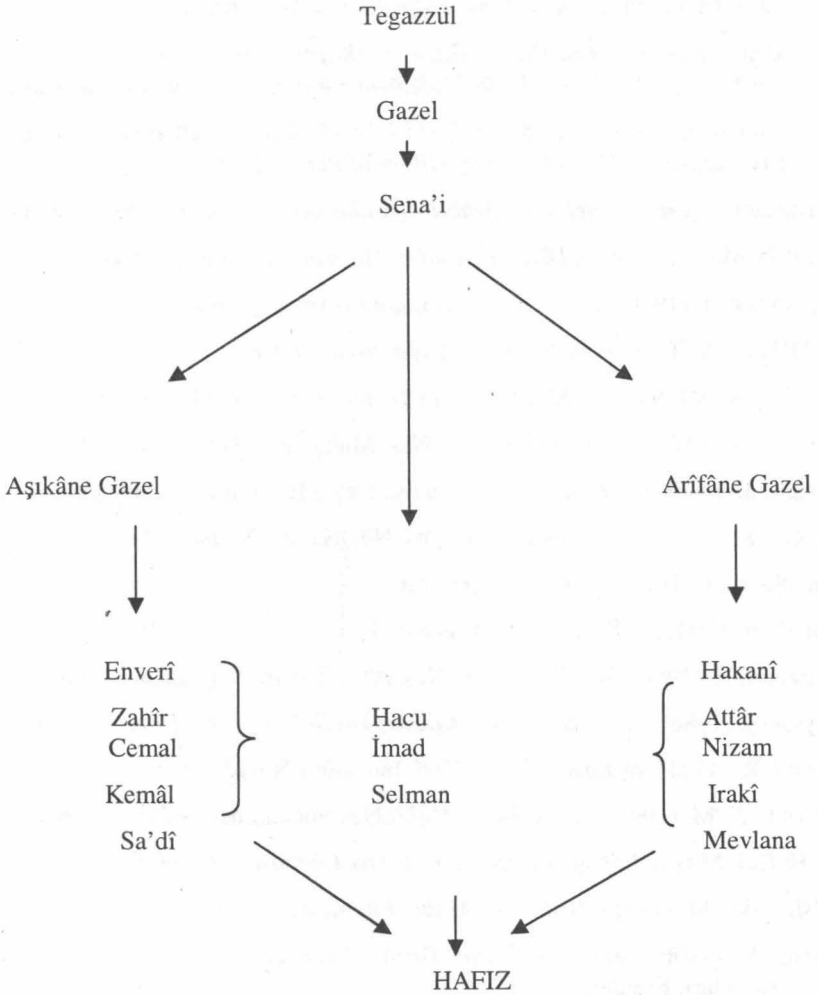
geçirerek, başlatan Senâ'î'dir. Senâ'î, fiili olarak gazel yazan, gazellerinin maktasında mahlasını söyleyen ilk şairdir (Hümâî, 1343: 571). Böylece tür olarak gelişimini devam ettiren gazel, Senâ'î'nin eliyle nazım şekli boyutuna ulaşarak, divanlardaki yerini almış olur. Onun Divanında 313 kasideye karşılık, 376 gazel bulunmaktadır (Mahcûb, 1345: 583).

Senâ'î'nin gazelleri onun hayat çizgisine paralel olarak iki gruba ayrılır. Birinci grup gazelleri eski şairlerin tegazzülerindeki koku ve renge sahiptir. Yani âşıkânedir. Senâ'î bu tür gazelleri, saray şairi ve eğlenceye düşkün bir şair olarak söylemiştir. Bu gazellerde Ferrûhî ve Unsûrînin etkisi görülür. Kendisinden sonra Enverî (ö.1187), Zahr-i, Fâryâbî (ö.1236), Cemâleddîn-i Isfanânî (ö.1202), Kemâleddîn-i İsmail (ö.1236) bu gazel tarzını olgunlaştırdı. Senâ'î'nin âşıkâne gazelleri Sa'dî (ö.1290) ile doruk noktasına ulaştı (Şemîsâ, 1374: 211; Safâ, 1371: 565-566). İkinci grup gazelleri, şairin hal değişikliğinin manevi olgunluğunun dönemi olan ve de saray hayatını terk ettiği yaşının ikinci devresinde yazılmıştır. Bu gazellerin tamamı irfanî /tasavvufî olduğu için arifâne gazel olarak adlandırılmıştır. Senâ'î'nin bu tür gazelleri Hakanî (ö.1199), Nizâmî ve Attar (ö.1221)'in elinde olgunlaştı. Mevlana (ö.1273) da mükemmel boyuta ulaştı (Şemîsâ, 1374: 211; Safâ, 1371: 565).

XIII. yüzyıl başlarında gazel hem kemal derecesine hem de letafet ve fasahatin en üst noktasına yakın bir noktaya ulaştı. Kasidenin kırılma eğilimi, tasavvufa yönelişe olan artış gazelin bu seviyeye ulaşmasına neden olmuştur. Âşıkâne gazelin parıltısı altında olan arifâne gazel, XIII. yüzyılın başında âşıkâne gazellerle yan yana geldi ve iki farklı tür olan âşıkâne ve irfanî gazel birbirine karıştı. Bu karışmadan gazelde yeni bir tür ortaya çıktı. Bu kutlu izdivaçtan da kaside zarar gördü (Şemîsâ, 1370: 84-85; Şemîsâ, 1374: 217). XIII. yüzyılda Sa'dî, kendine özgü üslup ve yeni mazmunlarla Rudegî'yle başlayan âşıkâne gazele son noktayı koydu. Sa'dî, gazelin dağınık unsurlarını şahsi tarzıyla bir araya getirdi, vezin ile muhteva arasında ahenk sağladı, gazelin zahirî ve batınî anlamalarını birleştirdikten sonra, âşıkâne gazelin maşuğunu da irfanî/tasavvufî şiirin ma'buduna yakın bir mertebeye taşıdı (Şemîsâ, 1370: 87-88).

Sahip olduğu ve doğuştan gelen olağanüstü yeteneği ile kendisine sunulan ilahi bağışları; her beyitte, kimi zaman her mısradan ince mazmunları söyleyerek, onları en güzel bir şekilde yerleştirip, ustaca, ince zevklerle ve gönül okşayıcı sözlerle karıştırıp, bunların karışımından eşsiz ve benzersiz gazeller yaratan da Hâfız (ö.1390) olmuştur (Şemîsâ, 1370: 74-75).

Fars edebiyatında gazel nazım şeklinin oluşum öyküsü Senâ'î ile başladı. Onu geliştiren Sa'dî oldu. Hafız başlayan öyküyü sonlandırdı. Aşağıdaki şekil bu durumu açıklıyor:

KAYNAKÇA

Ateş, A. (1977), "Gazel", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Avfî, M. (1361), hş, *Lubâbu'l-Elbâb*, Neş, E.G. Browne, Tahrân.

- Aziz Fehmî (1979), *Mukârene Beyne's-Şi'ri'l-Emevî ve'l-Abbâsî Fi Asri'l- Evvel*, Kahire.
- Bedî Şerîf, M. (1954) *es-Sirâ Beyne'l Mevâlî ve'l-Arap*, Kahire.
- el-Bekkâr Y. (1981), *İtticâhatu'l-Gazel Fî Karnî's- Sâni el-Hicri*, Basım Yeri Yok.
- Berthels, E. (1374) hş., *Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Ter. Sîrûs-i İzedî, Tahrân.
- Brockelman, C. (1983), *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî* (Ter Abdulhalim en-Neccâr, Kahire.
- Browne, E. (1924), *A Literarry Hitory of Persia*, London.
- el-Bustânî,B.(1989), *Udebâ'u'l-Arab Fi'l-Câhiliyyeti ve Sadri'l-İslâm*, Beyrut.
- Cemîl b. Ma'mer (1966), *Dîvânu Cemîl b. Ma'mer* Neş. Hüseyin Nassâr, Beyrut.
- el- Cevherî, İ. (1956), *Tâcu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-Arabiyye*, Kahire.
- ed-Dehhân, M,Ts,*Funûnu'l-Edebi'l-Arabî:el-Gazel*, Kahire.
- Demirayak, K (1998), *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Şafak Yayınları, Erzurum.
- Dîvân-ı Ferrûhî-yi Sistânî* (1336), hş., Neş. Muhammed Debir Siyâkî, Tahrân.
- Dîvân-ı Menûçîhrî-yi Damgânî* (1385), hş., Neş. Muhammed Debirsiyâkî, Tahrân.
- Dîvân-ı Rûdegî-yi Semerkendî* (1373), hş.,Neş. Sa'îd-i Nefisî, Tahrân.
- Ebu Nuvâs, ts, *Dîvânu Ebî Nuvâs*, Beyrut.
- Elmalı, H. (2001), “ Kaside” , DİA, İstanbul.
- el-Ezherî, E. (1964), *Tezhibu'l-Luğa*,Neş, Abdu'l-Alîm el-Berdûnî, Kahire.
- Faysal, Ş. (1986), *Tatavvuru'l-Gazel Beyne'l-Câhiliyyeti ve'l-İslam*, Beyrut.
- Fesâyî, R. (1371), hş *Envâ-ı Şi'r-i Fârsî*, İntişârât-ı Nuvid, Şiraz.
- Fîrûzâbâdî, M. (1993), *el-Kâsûmû'l-Muhîr*,Neş.Muhammed Na'îm El-Urgâsûsî, Beyrut.
- el- Hafâcî, M.ts,*el-Edebu'l-Arabiyye Fi'l-Asri'l Abbâsî el-Evvel*, Kahire.
- Filshinsky, M. (1985), *History of Arabic Literature*, Moskova.
- Furat, A. (1996), *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Gibb, H. (1963), *Arabic Literature*, London.
- Gündüz, M. (1998), *Emeviler Döneminde Gazel Şiiri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Hassân, E. (1947), *el-Gazel İnde'l-Arab*, *Vuzâratü'l-Ma'ârif*, Kahire.
- Hümâî,C. (1343), hş., *Dîvân-ıOsmân Muhtârî*, Tahrân.
- el- Isfahânî, E. (1927), *el-Egânî*, *Dâru'l Kutub*, Kahire.
- İbn Kuteybe (1966), *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, Neş. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire.

- İbn Kuteybe (1983), *eş-Şi'r ve 'ş-Şu'arâ*, Beyrut.
- İbn Manzûr (1968), *Lisânu'l-Arab*, Neş. Dâru Sâdir, Beyrut.
- İbn Reşîk, E. (1994), *el-Umde Fî Mehâsini's Şi'r ve âdâbih*, Dımaşk.
- Kılıçlı, M. (1993), *Sadru'l-İslâm ve Emeviler Devrinde Gına*, Erzurum.
- Mahcûb, M. (1345), hş, *Sebk-i Horâsânî Der Şi'r-î Fârsî*, İntişârât-ı Sâzmân, Tahrân.
- Mu'temen, Z. (1368), hş, *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân.
- Ömer Ferrûh (1968), *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Beyrut.
- Râdûyânî, M. (1949), *Kitab-ı Tercumanu'l-Belağa*, Neş. Ahmet Ateş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Rypka, J. (1956), *History of Iranian Literature*, Dordrecht.
- Sabûr, D. (1384), hş, *Âfâk-ı Gazel-i Fârsî*, İntişârât-ı Zevvâr, Tahrân.
- Safâ, Z. (1369), hş, *Genc-i Sohen*, Tahran.
- Safâ, Z. (1371) hş, *Târîh-i Edebiyât Der İrân*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân.
- Savran, A. (1986), *Abbâsî Edebiyatında Sûliler ve Ebu Bekr es-Sûlî*, Erzurum.
- Şafak, R. (1352) hş, *Târîh-î Edebiyât-ı İrân*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Edebiyat, Tahrân.
- Şemîsâ, S. (1370), *Seyr-i Gazel Der Şi'r-i Fârsî*, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân.
- Şemîsâ, S. (1374), hş, *Sebk Şinâsî-yi Şi'ir*, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân.
- Şems-i Kays-i Râzî, M. (1314) hş, *el Mu'cam Fî Me'âyir'i Eş'âri'l- Acem*, Neş, Müderris-i Razevî, Tahrân.
- Şîrâzî, M. (1334), hş, *Bihîşt-i Sohen*, Tahrân.
- Şevkî Dayf (1973), *el-Asru'l-Abbasi el-Evvel*, Kahire.
- Şevkî Dayf, ts, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî el-Asru'l-İslâmî*, Kahire.
- Şevki Dayf (1960), *el-Fen ve Mezâhibu Fi's-Şi'ri'l-Arabî*, Kahire.
- Taha Hüseyin (1952), *Hadîsu'l-Erbi'a*, Kahire.
- et-Tâhir Lebib (1981), *Sosyolucyetü'l-Gazeli'l-Uzri* (Contribution A Une Sociologie Dela Littureture Arabe, Alger, 1974, Ter. Mustafa el-Misnaî, Dımaşk.
- Vatvat, R. (1308), hş, *Hadâ'iku's- Sihri Fî Dekâ'iki's-Şi'r*, Neş. Abbâs İkbâl-i Aştîyânî, Tahrân.
- Yılmaz, N. (1995), *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Yusûf Hâlif, *Fi's-Şi'ri'l-Emevî Dirâsetu Fi'l-Beyat*, Mektebutu Garîb, Kahire.
- Zerrînkûb, A. (1367), hş., *Seyr Der-Şi'r-i Fârsî*, Tahrân.